

Світлана СІЧКАР,

завідувач лабораторії гуманітарних дисциплін комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»;

Валентина АРХИПОВА,

методист лабораторії гуманітарних дисциплін комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників черкаської обласної ради»

ВИКЛАДАННЯ ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ОСНОВНІ АКЦЕНТИ

Український поет, письменник, перекладач та громадський діяч Іван Франко, ставлячись із глибокою повагою до праці педагога і враховуючи її складність, у свій час мудро зауважив: «Учителем школа стоїть...». Але нинішнє складне сьогодення вимагає від українського вчителя значно більшого, ніж школа. Педагоги повинні бути готовими до будь-яких змін, проводити уроки попри постійні обстріли у бомбосховищах і навіть на передовій онлайн, захищаючи Україну. Тому, готуючи методичні поради для учителів української мови і літератури та зарубіжної літератури, ми прагнули зацентрувати увагу не тільки на основних завданнях освітньої реформи «Нова українська школа», що продовжить активно впроваджуватися у базовій школі у новому 2025-2026 навчальному році, а і шляхах подолання тих викликів, які зумовлені особливостями освітнього процесу в умовах воєнного стану.

Під час формування методичних рекомендацій ми орієнтувалися на рекомендації Міністерства освіти і науки України, Інституту модернізації змісту освіти, Українського інституту розвитку освіти та Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, а також – на досвід роботи, яку проводили учителі-словесники протягом 2024-25 навчального року в закладах освіти Черкаської області. Адже перед тим, як ставити нові цілі, важливо оцінити досягнення і врахувати недоліки. Тому коротко про це.

Досягнення і рекомендації

2024-2025 навчальний рік став для нас особливим, сповненим викликів, досягнень і натхнення. Але головне те, що ми, долаючи труднощі у непростих умовах військового часу, тісно і продуктивно співпрацювали з педагогічною спільнотою висококваліфікованих фахівців області з незмінною вірою в те, що наші зусилля зумовляють реальні зміни для суспільства, що кожна дія, кожен проєкт, створений разом, – це інвестиція у майбутнє України – її дітей.

Одним із головних напрямків діяльності стала реалізація Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава». Усім відомо, що українська мова ввійшла в топ-50 найпоширеніших у світі, за кількістю носіїв вона посідає 44-те місце серед мов світу. Нею говорять близько 33 мільйонів людей, а рідною українська є для понад 27 мільйонів.

Отже, українська мова є життєво важливим компонентом української ідентичності, культури та національного суверенітету, і її вивчення та розвиток у закладах освіти – чи не **найважливіший напрямок**

роботи учителів-словесників, який залишиться актуальним і в наступних роках. Для підтвердження зазначимо, що соціологічне опитування населення, проведене Київським міжнародним інститутом соціології у минулому році, показало не зовсім втішні цифри: **31%** молодих українців говорить мовою агресора. Більше того, серед молоді українська мова має «нижчий» статус. Боляче це сприймати, коли йде війна, коли ворог нищить не тільки військові і енергетичні об'єкти, а і оселі, вбиває звичайних цивільних людей і дітей. Тому так важливо наразі у закладах освіти сприяти використанню української мови і стверджувати цим самим свою незалежність та ідентичність. І, звичайно, основна роль у цьому процесі належить учителю української мови і літератури. Тому **рекомендуємо** зосередити свої зусилля на створенні справжнього україномовного середовища в закладі освіти, де чиста українська буде не формальною мовою навчання, а живою, різноплановою, «крутою», якою хочеться говорити, жартувати і пишатися.

Досягнення з цього напрямку роботи, звичайно, є. У закладах освіти Черкаської області постійно проводяться виховні заходи до Дня української мови; літературні конкурси («Я – майбутнє України», «Молода КороНація»), творчі мистецькі заходи з обов'язковим виконанням творів української музики, конкурси – фестивалі «Таланти моєї родини», театральні свята «Із витоків української писемності»; флешмоби «Розвивайся, звеселяйся, моя рідна мова! У барвінки зодягайся, українське слово»; конкурси малюнків і стіннівок «Любів Україну і мову її солов'їну». Учителями створювалися відеофільми та відеоролики про творчість письменників-ювілярів та письменників рідного краю (Катерини Вербівської, Олександра Ткаченка, Ольги Месеврі, Валентини Коваленко, Сергія Носаня), які розміщено на сайті «Черкаського освітянського порталу».

Цьогоріч учні закладів освіти області брали активну участь у багатьох мовно-літературних змаганнях. Гідним досягненням стала перемога дітей у Всеукраїнських олімпіадах із навчальних предметів: у змаганнях IV етапу команда із **6** учнів з української мови і літератури виборола **6 призових місць** (2 – II місце і 4 – III місце).

II місце

1. Колосюк Валерія, учениця 9 класу Ярошівського ліцею Мокрокалігірської сільської ради Черкаської області.

2. Пепчук Марина, учениця 10 класу опорного закладу «Лисянський ліцей №1» Лисянської селищної ради Черкаської області.

III місце

3. Абізова Анастасія, учениця 8 класу Уманської гімназії № 11 Уманської міської ради Черкаської області.

4. Шепель Інна, учениця 8 класу Черкаського гуманітарно-правового ліцею Черкаської міської ради Черкаської області.

5. Прощаликіна Єлизавета, учениця 10 класу Черкаського гуманітарно-правового ліцею Черкаської міської ради Черкаської області.

6. Харенко Владислава, учениця 11 класу Уманського ліцею №3 Уманської міської ради Черкаської області.

Щиро вітаємо всіх учасниць Всеукраїнського етапу олімпіади і зичимо їм нових перемог.

Активною була участь і у XXV Міжнародному конкурсі з української мови імені Петра Яцика, який багато років поспіль продовжує об'єднувати українців – кращих знавців рідної мови усього світу – для того, щоб не тільки реалізувати свій творчий потенціал, а й довести світові значущість української мови як ментального коду української нації. Відрадно, що у ході проведення **III етапу** змагань Конкурсу кращі результати показали учні закладів освіти від районів Звенигородського (учасники з територіальних громад – Мокрокалигірської та Єрківської), Золотоніського (учасники з територіальних громад – Дробівської, Золотоніської, Іркліївської, Новодмитрівської, Чорнобаївської), Уманського (учасники з територіальних громад – Маньківської, Монастирищенської, Паланської та Христинівської), Черкаського (учасники з територіальних громад – Кам'янської, Канівської, Леськівської, Червонослобідської) та міст Умань, Черкаси. Серед закладів професійної (професійно-технічної) освіти кращі результати показали учні Державного навчального закладу «Уманський професійний ліцей», Державного навчального закладу Буцький політехнічний професійний ліцей», Багатопрофільного регіонального центру професійної освіти у Черкаській області.

Деруга Злата, учениця 5 класу Черкаської спеціалізованої школи I–III ступенів № 20 Черкаської міської ради Черкаської області **у фінальному етапі** Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика виборола **III місце**. І за кожною перемогою – самовіддана робота учителя.

У фінальному етапі **XV Міжнародного мовно-літературного конкурсу учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка** серед учнів 5–11 класів закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2025 №475) перемогу вибороли:

I місце

1. Мірошник Зоряна, учениця 5 класу Черкаської гімназії №9 ім. О.М. Луценка Черкаської міської ради.

2. Гладка Анастасія, учениця 11 класу Опорного закладу «Лисянський ліцей №1» Лисянської селищної ради.

3. Боровик Іванна, студентка 2 курсу Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

II місце

1. Магльована Таїсія, учениця 8 класу Кам'янського закладу загальної середньої освіти №2 з поглибленим вивченням окремих предметів Кам'янської міської ради.

2. Федосеева Софія, студентка 1 курсу Черкаського державного технологічного університету.

3. Ярмолич Ольга, студентка 3 курсу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

4. Сухина Каріна, студентка 1 курсу ВСП «Уманський фаховий коледж технологій та бізнесу УНУС».

III місце

1. Панченко Аміна, учениця 6 класу Канівської спеціалізованої школи I–III ступенів №6 з поглибленим вивченням іноземних мов Канівської міської ради.

2. Щепетна Анастасія, учениця 8 класу Золотоніської гімназії ім. С.Д. Скляренка Золотоніської міської ради.

3. Кравцова Катерина, учениця 10 класу Смілянської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 10 Смілянської міської ради.

4. Перепелиця Поліна, учениця 10 класу Дробівського ліцею Дробівської селищної ради.

5. Петrenchенко Євгенія, учениця 11 класу Канівської гімназії імені Івана Франка Канівської міської ради.

6. Хельменко Анастасія, студентка 2 курсу КНЗ фахової передвищої освіти «Корсунь-Шевченківський педагогічний фаховий коледж імені Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради».

7. Парибка Анастасія, студентка 3 курсу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

У **Всеукраїнському конкурсі учнівської творчості «Об'єднаймо ж, брати мої!»** у номінації «Література» перемогу здобула Кондратенко Варвара, учениця Золотоніської гімназії імені С.Д. Скляренка Золотоніської міської ради Черкаської області.

Кожного року із усіх регіонів Черкащини на фахові змагання з предмета збираються володарі безсумнівного педагогічного таланту, високого рівня професійних знань і надзвичайно цікаві неординарні люди. Нам приємно відзначити, що учитель зарубіжної літератури Смілянського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I ступеня – гімназія імені В.Т. Сенатора» (з дошкільним підрозділом) Смілянської міської ради Черкаської області Сердюк Олена Вікторівна, стала лауреатом всеукраїнського конкурсу «Учитель року – 2025» у номінації «Зарубіжна література».

Ми радіємо перемогам, враховуємо недоліки і виклики. Одним із найбільших викликів під час воєнного стану є різноманітність форм організації освітнього процесу: очний і дистанційний (синхронно, асинхронно, змішано) формати, поєднання очного й дистанційного навчання. Зазначене зумовлює потребу гнучкості планування, варіативних стратегій навчання, урізноманітнення підходів до оцінювання тощо.

Про найголовніше на 2025-2026 навчальний рік

Роботу щодо виявлення та подолання навчальних втрат учнівства доцільно здійснювати в 3 етапи:

I – виявлення навчальних втрат учнівства за попередні роки навчання (діагностувальні роботи);

II – діяльність, спрямована на подолання виявлених навчальних втрат;

III – оцінювання результатів.

Учням, які пропустили навчання або навчаються не за українськими освітніми програмами тривалий період (за кордоном у школах країн перебування, на тимчасово окупованій території), або тим, у кого є необхідність надолужувати або повторно опрацювати певний навчальний матеріал, рекомендуємо організувати вивчення української мови, української літератури за відповідними модифікованими (скороченими) програмами для закладів загальної середньої освіти. Наказ МОН від 16.05.2024 № 701 «Про затвердження Рекомендацій щодо використання модифікованих програм з української мови, української літератури, історії України, географії для закладів загальної середньої освіти», який розміщений на офіційному сайті МОН за покликанням:

<https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-rekomendatsii-shchodo-vykorystannia-modyfikovanykh-prohram-z-ukrainskoi-movy-ukrainskoi-literatury-istorii-ukrainy-heohrafi-dlia-zakladiv-zahalnoi-serednoi-osvity>

Виконання модифікованих програм має на меті досягнення ключових результатів навчання, зокрема тих знань, умінь і навичок; становлення поглядів, цінностей, інших особистісних якостей, без яких подальше навчання буде ускладненим. Окремо варто зауважити, що ці програми дають змогу досягати результатів навчання завдяки скороченню змісту і мають на меті зменшити освітні втрати учнівства, зважаючи на обмеженість часу на освоєння навчального матеріалу. Запропоновані програми можуть бути адаптовані педагогічними працівниками, які організовують навчання, з урахуванням потреб та інтересів учнівства.

У 2025/2026 навчальному році вивчення української мови здійснюватиметься: **у 5-8 класах** за такими **модельними програмами**:

- «Українська мова. 5–6 класи» (автори Голуб Н.І., Горошкіна О.М.);
- «Українська мова. 5–6 класи» (автори Заболотний О.В. та ін.), рекомендовані наказом Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 No 795);
- «Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). 5–6 класи» (автори Старагіна І.П. та ін.), рекомендовану наказом Міністерства освіти і науки України від 29.09.2021 No 1031 (програми розміщені на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-kl>).
- «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.);
- «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.), рекомендовані наказом Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883 (програми розміщені на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://surl.li/nrryoo>).

У 9 класі за навчальною програмою, затвердженою наказом МОН України від 07.06.2017 No 804 «Про оновлені навчальні програми для учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів» зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 No 698 (програма розміщена на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/navchalni-programi-5-9-kl>)

У 10–11 класах за навчальними програмами (рівень стандарту та профільний рівень), затвердженими наказом МОН України від 23.10.2017 No 1407 «Про надання грифу МОН навчальним програмам для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти» зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 No 698 (Програми розміщені на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>).

Українська література

У 2025/2026 навчальному році вивчення української літератури здійснюватиметься:

у 5–8 класах здійснюватиметься за **модельними навчальними програмами**:

- «Українська література. 5-6 класи» (автори: Архипова В.П., Січкач С.І., Шило С.Б.);
- «Українська література. 5-6 класи» (автори: Яценко Т.О., Качак Т.Б. та ін.);
- «Українська література. 5-6 класи» (автори Чумарна М.І., Пастушенко Н.М.);
- «Інтегрований курс літератур (української та зарубіжної). 5-6 класи» (автори Яценко Т.О., Тригуб

І.А.), рекомендованими наказом Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 No 795;

- «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти» (авт. Яценко Т. О. та ін.), рекомендованої наказом Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883;
- «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Заболотний О. В.), рекомендованої наказом Міністерства освіти і науки України від 01 грудня 2023 року № 1466;
- «Українська література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пастушенко Н. М., Чумарна М. І.), рекомендованої наказом Міністерства освіти і науки України від 27 грудня 2023 року № 1575.

У 9 класах за навчальною програмою, затвердженою наказом МОН України від 07.06.2017 No 804 (крім 9-их класів закладів освіти, що беруть участь у реалізації інноваційного освітнього проекту всеукраїнського рівня за темою «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти», згідно з наказом МОН від 02.04.2021 № 406 (зі змінами згідно з наказом МОН від 03.07.2024 № 954). Програма розміщена на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/navchalni-programi-5-9-kl>

У 10–11 класах за навчальними програмами (рівень стандарту та профільний рівень), затвердженими наказом МОН України від 23.10.2017 No 1407 «Про надання грифу МОН навчальним програмам для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти» зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 No 698 (Програми розміщені на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>).

Вивчення **зарубіжної літератури** здійснюватиметься:

у 5-8 класах за модельними навчальними програмами:

- «Школа радості. Зарубіжна література. 5–6 класи» (авт. Ніколенко О. М., Ісаєва О. О., Клименко Ж. В., Мацевко-Бекерська Л. В., Юлдашева Л. П., Рудницька Н. П., Туряниця В. Г., Тихоненко С. О., Вітко М. І., Джангобекова Т. А.);
- «Зарубіжна література. 5–6 класи» (авт. Волощук Є.В.);
- «Зарубіжна література. 5–6 класи» (авт. Богданець-Білокаленко Н. І., Снегірьова В. В., Фідкевич О. Л.);
- «Школа радості. Зарубіжна література. 5–9 класи» (авт. Ніколенко О.М., Ісаєва О. О., Клименко Ж. В., Мацевко-Бекерська Л. В., Юлдашева Л. П., Рудницька Н. П., Туряниця В. Г., Тихоненко С. О., Вітко М. І., Джангобекова Т. А.), що затверджені наказом Міністерства освіти і науки України від 10.10.2023 № 1226;
- «Зарубіжна література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Волощук Є. В., Слободянюк О. М.), рекомендована наказом Міністерства освіти і науки України від 16.08.2023 № 1001;
- «Зарубіжна література. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Снегірьова В. В., Бушакова О. В., Горобченко І. В., Каєнко О. В.), рекомендованої наказом Міністерства освіти і науки України від 27 грудня 2023 року № 1575.

У 9 класах за навчальною програмою, затвердженою наказом МОН України від 07.06.2017 No 804 «(крім 9-их класів закладів освіти, що беруть участь у реалізації інноваційного освітнього проекту

всеекранського рівня за темою «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти», згідно з наказом МОН від 02.04.2021 № 406 (зі змінами згідно з наказом МОН від 03.07.2024 № 954). Програма розміщена на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/navchalni-programi-5-9-kl>;

у 10–11 класах за навчальними програмами (рівень стандарту та профільний рівень), затвердженими наказом МОН України від 23.10.2017 № 1407 «Про надання грифу МОН навчальним програмам для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти» зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 № 698 (Програми розміщені на офіційному вебсайті МОН за лінком: <https://mon.gov.ua/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>).

У контексті сучасних концепцій навчання є формування всебічно та гармонійно розвинутої особистості. Це вимагає змінити функції та вимоги до уроку літератури з метою формування духовного світу учня/учениці, допомоги в його самоактуалізації та самореалізації.

Сучасний урок літератури повинен бути не просто змістовним та науково обґрунтованим, а особистісно значущим для учнів/учениць, оскільки література – це наука і мистецтво, що впливає на формування духовного світу людини, ставить акцент на смислових та світоглядних аспектах, є дієвим засобом різнобічного розвитку особистості учнів/учениць, формування в них ключових компетенцій.

На основі цих програм заклад загальної середньої освіти розробляє власні навчальні програми та затверджує їх рішенням педагогічної ради.

Про підручники

Щороку педагоги мають можливість користуватися навчальною літературою, яка допомагає підготувати якісний та ефективний урок української мови і літератури чи зарубіжної літератури. Радимо педагогам обирати лише ті навчально-методичні посібники, що мають грифи «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України», «Схвалено для використання в освітньому процесі» або висновок «Схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах». Навчальна та методична література з української мови, української літератури, зарубіжної літератури, інтегрованих курсів мовно-літературної освітньої галузі, рекомендована МОН, зазначена в Переліку навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки, що розміщений на офіційному сайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (<https://imzo.gov.ua/pidruchniki/pereliki/>).

У наших методичних порадах зацентруємо увагу ще на одному, досить важливому напрямку педагогічної діяльності – мотивації навчальної діяльності здобувачів освіти як одного із головних принципів розвитку Нової української школи.

Мотивація навчальної діяльності учнів на уроках словесності

Практика показує, що неможливо навчити учнів, коли вони не усвідомлюють, для чого їм потрібне знання мови і літератури. Тому формування мотивації навчальної діяльності учнів на уроках словесності – це нескінченний процес, який розпочинається у наймолодших класах і триває все життя.

Кожен учитель-словесник повинен замислюватися над тим, що потрібно зробити, щоб учні полюбили його предмет, щоб урок був

цікавим, незвичайним, результативним, таким, що запам'ятовується. Звичайно, багато залежить від самого вчителя: його емоційного настрою, правильно підібраних прийомів та методів на уроці. Але це не призведе до бажаного результату без стійкої внутрішньої мотивації учнів. У свій час Василь Олександрович Сухомлинський відзначав: «Усі наші задуми, пошуки і побудовання перетворюються на порох, на мертву мумію, якщо немає дитячого бажання вчитися. Воно приходить лише з успіхом у навчанні» [6, с. 164].

Для розвитку внутрішньої мотивації учнів вчитель повинен якнайбільше звертати увагу на персоналізацію та актуальність матеріалу. Під час онлайн-уроків учитель-словесник можуть урізноманітнити освітній процес за допомогою завдань, що передбачають створення чатів або постерів у додатках Canva PlayBuzz, Miro, Jamboard; здійснення віртуальних мандрівок у музеї; аналіз фото, документів, пізнавальних текстів, розміщених на віртуальних дошках Jamboard, Padlet; участь в онлайн-опитуваннях, тестуваннях, змодельованих за допомогою Google Forms, Online Test Pad, Poll everywhere тощо.

Необхідно створити такі умови, за яких з'явиться бажання працювати. Керувати розвитком дітей у процесі навчання – це означає приводити їх до постановки та досягнення особистих цілей, пов'язаних із оволодінням змісту освіти. І основним дороговказом у цьому напрямку є постулати НУШ, які допоможуть вчителю, класному керівнику, вихователю, адміністрації закладів освіти осмислити сучасні виклики виховання та його головні засади, базові моральні цінності сучасного виховання і сформувати особистість дитини із компетентностями, які допоможуть їй відбутися у житті як порядній, високоморальній, професійно успішній, здоровій і щасливій Людині.

Успіхів, творчих креативних проєктів, миру у новому навчальному році!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про освіту: Закон України. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
2. Про повну загальну середню освіту. Закон України. Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
3. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>
4. Комплексна програма розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя Черкаської області на 2021-2025 роки». URL: <https://www.oblrada.gov.ua/oblasn-programi>
5. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей/ кер. програми Бех І.Д. Київ, 2018. 40 с.
6. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 3. Київ: Рад. школа, 1976. 208 с.
7. Українська мова у повсякденному житті або як солов'їна стала трендом 2022 року: результати опитування. URL: https://visitukraine.today/uk/blog/1410/the-ukrainian-language-in-everyday-life-or-as-a-nightingale-language-has-become-a-trend-in-2022-survey-results?srsId=AfmBOopg6O_TA0rLBtoR1fa3-EQJ1N2CF4J6SULqzPATVK7VEyxLN7tQ